

ΕΙΜΑΙ

ΜΟΝΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ

ΑΡΙΣΤΕΡΟΧΕΙΡ

ΜΑΝΟΛΗ

ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ

ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ

πρόλογος

ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ

επιμέλεια-επίμετρο

ΜΙΣΕΛ ΦΑΪΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΤΑΚΗ

ΕΙΜΑΙ
ΜΟΝΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ
ΑΡΙΣΤΕΡΟΧΕΙΡ
ΜΑΝΟΛΗ
ΟΥΣΙΑΣΤΙΚΑ
ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ

πρόλογος
ΠΑΝΤΕΛΗΣ ΜΠΟΥΚΑΛΑΣ
επιμέλεια - επίμετρο
ΜΙΣΕΛ ΦΑΪΣ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευσή του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Ειδικές εκδόσεις
Είμαι αριστερόχειρ ουσιαστικά.
Μονόλογος του Μανόλη Αναγνωστάκη
Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος
Διορθώσεις: Μάριος Παρθένης-Γαρδίκης
Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης
Φιλμ, μοντάζ: Μαρία Ποινιού-Ρένεση
Copyright © Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη),
Νόρα Αναγνωστάκη, Ανέστη Αναγνωστάκης
και Μισέλ Φάις 2011
Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη,
Αθήνα, Ιούνιος 2011
Ακολούθησαν οι ανατυπώσεις Ιουλίου 2011 (δύο)
Η παρούσα είναι η τέταρτη εκτύπωση, Αύγουστος 2011
KET 7464 ΚΕΠ 963/11
ISBN 978-960-16-4177-5

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ.
ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.3665, ΦΑΞ: 210.36.50.069
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΗΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078
ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ - ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),
570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55
Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του Παντελή Μπουκάλα
«Όμως εγώ δεν παραδέχτηκα την ήττα»

9

Είμαι αριστερόχειρ ουσιαστικά

41

Επίμετρο του Μισέλ Φάις
ΥΓ. σ' έναν μονόλογο

93

Γεννήθηκα στη Θεσσαλονίκη το 1925, τον Μάρτιο, στις 9 Μαρτίου. Η οικογένειά μου κατάγεται από την Κρήτη και ήρθαν μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Ο πατέρας μου ήταν γιατρός. Τα παιδικά μου χρόνια υπήρξαν καλά, αρκετά καλά. Τα πρώτα βιβλία που διάβασα, πολύ μικρός, ήταν τα παιδικά του Δημητράκου και του Ελευθερουδάκη – περιφημα βιβλία της εποχής.

Μεγάλωσα όπως μεγαλώνουν όλα τα παιδιά στις αστικές οικογένειες. Η Θεσ-

σαλονίκη τότε ήταν διαφορετική. Μικρότερη βέβαια, απλωμένη όμως, απλωμένη, με πολλούς ανθρώπους διαφόρων κατηγοριών. Έλληνες, Εβραίοι, Τούρκοι, Βούλγαροι, Αρμένιοι – πολλοί. Ήταν συνονθύλευμα η Θεσσαλονίκη την εποχή εκείνη. Ζούσαμε σε μια συνοικία Εβραίων. Θυμάμαι πως δεν με παίζαν, δεν με παίζαν γιατί δεν ήμουν Εβραίος – είναι μία μορφή ρατσισμού κι αυτή.

Ο πατέρας μου ήταν γιατρός. Δεν ήταν διανοούμενος, είχε όμως μανία με το διάβασμα, μανία μεγάλη. Και ήθελε να μορφωθώ πολύ καλά, εγώ κι οι αδερφές μου. Μας έφερνε πολλά βιβλία στο σπίτι, παιδικά βέβαια. Σιγά σιγά άρχισα να διαβάζω. Περισσότερο μετά από τον πόλεμο, σε ηλικία δεκατεσσάρων, δεκαπέντε χρονών.

Τότε έγραψα και τα πρώτα μου ποιήματα. Δεν μπορώ να πω ότι με επηρέασε κανένας. Σ' έναν θείο μου βρήκα πολλά

βιβλία. Κυρίως όμως βρήκα τη *Νέα Εστία*. Μάλιστα, όταν αποφοίτησα από το γυμνάσιο, το '42, μου χάρισε το περιοδικό δεμένο, κάτι πολύ σημαντικό για μένα. Έμμεσα μέρες ολόκληρες διαβάζοντας. Και μπορώ να πω ότι την ξέρω απ' έξω τη *Νέα Εστία* εκείνης της εποχής' ως το '40, την ξέρω απ' έξω. Ποιήματα, διηγήματα, δοκίμια, διάβαζα τα πάντα, την ξεκοκάλιζα.

Εκείνη την εποχή ασχολιόμουν με το ποδόσφαιρο πολύ, πάρα πολύ, ήμουν μανιώδης φίλαθλος. Πήγαινα τις Κυριακές, καθόμουν όλη μέρα και παρακολουθούσα. Τις προπονήσεις, τους φιλικούς αγώνες. Βοηθούσε και η νεολαία του Μεταξά τότε, η οποία μάς έδινε εισιτήρια δωρεάν και πηγαίναμε.

Έπειτα ήρθαν τα δίσεκτα χρόνια, τα χρόνια του '40. Το '40 ήμουν δεκαπεντέμισι χρονών και πήγαινα στο γυμνάσιο. Από τότε έπαψε να υπάρχει κάθε χαλινός,

κάθε επίβλεψη οικογενειακή. Ήμουν όλη μέρα στους δρόμους. Όλη μέρα έτρεχα φωνάζοντας κατά της εξουσίας, γράφοντας ποιήματα συνέχεια, χαρτοπαίζοντας με τους φίλους μου. Ζούσα σε μια κατάσταση ευφορίας, ως τη μέρα που μπήκαν οι Γερμανοί. Η εποχή, δηλαδή, του ιταλικού πολέμου ήταν μια εποχή ευφορίας για μένα.

Τότε μάλιστα έγραψα και το πρώτο μου ποίημα, το οποίο έστειλα στα *Νεοελληνικά Γράμματα* του Φωτιάδη, το περίφημο αυτό περιοδικό της εποχής. Ο ίδιος παράλληλα ήταν υπεύθυνος σε μια εφημερίδα και το δημοσίευσε εκεί. Ήταν το «Μολών Λαβέ», το '40.

Αλλά το πρώτο μου ποίημα σε λογοτεχνικό περιοδικό ήταν το «1870-1942». Δημοσιεύτηκε το '42, όταν ήμουν ακόμη μαθητής, στα *Πειραιϊκά Γράμματα*. Το 'βλεπα στην τάξη μέσα και καμάρι να ένωθα ποιητής. Γιατί στο ίδιο τεύχος

υπήρχαν ποιήματα του Παλαμά, του Ρήγα Γκόλφη, του Τέλλου Άγρα. Θεωρούσα τον εαυτό μου ποιητή.

Μπήκα στην ΕΠΟΝ τέλη του '42, τότε τελείωσα το γυμνάσιο. Το γυμνάσιο το τελείωσα μικρός γιατί πήγα πρόωρα στο σχολείο. Τότε, για έναν χρόνο, στο Πειραματικό, είχα καθηγητή τον Θέμελη. Όλα αυτά τα γράφω στο βιβλίο που τύπωσα ως Μανούσος Φάσσης.

Τα πρώτα χρόνια της Κατοχής ήταν πολύ δύσκολα. Πέρασα πολύ άσχημα. Μετά το '42, η πείνα μεγάλη. Τον χειμώνα του '42 μπήκα στο πανεπιστήμιο, και μάλιστα γράφτηκα στα Φυσικά. Τότε άρχισα να ανακατεύομαι με τις φοιτητικές οργανώσεις. Δόθηκα πραγματικά ψυχή τε και σώματι στην ΕΠΟΝ και στο ΕΑΜ, που ήταν νεοσύστατο τότε. Εκεί άνοιξαν οι ορίζοντές μου. Έκανα φίλους, τους περισσότερους φίλους τούς γνώρισα εκεί, χωρίς να χάνονται οι παλιοί, ο Τάσης

Κύρου, ο Φωτιάδης — όλοι εκείνης της εποχής.

Ήταν τα ωραιότερα χρόνια της ζωής μου. Αυτό το λέω τώρα και απορούνε μερικοί. Τα ωραιότερα χρόνια, τα πιο έντονα, τα πιο δημιουργικά χρόνια. Ουσιαστικά ήταν τρία χρόνια μόνο. Ήταν τα ωραιότερα όμως. Με τους κινδύνους, με τις διασκεδάσεις. Δεν ήξερες το θράδυ τι θα σου τύχει. Κι αυτό το ρίσκο μ' άρεσε πάρα πολύ.

Τότε ήταν μια πολύ έντονη εποχή. Με όλα τα προβλήματά της. Τέλη του '43 θέλησα να φύγω στο βουνό. Είχα ετοιμαστεί, τα είχα όλα έτοιμα. Ο σύνδεσμος ήταν έτοιμος. Την τελευταία, όμως, στιγμή κάποιος με κράτησε, να μη φύγω, διότι με προόριζε για διευθυντή του περιοδικού *Ξεκίνημα*. Καθώς ήμουν πολύ ψηλός και δεν μπορούσα να μπω εύκολα στην παρανομία, με θεώρησαν κατάλληλο για το περιοδικό αυτό.

Ήμουν δεκαοχτώ χρονών κι έγγραφα. Με θεωρούσαν καλό. Και βγάλαν το *Ξεκίνημα*. Δώδεκα, δεκατέσσερα τεύχη, νομίζω, ως το τέλος της Κατοχής, ως Σεπτέμβριο, Οκτώβριο και Νοέμβριο. Εκεί ήμουν αρχισυντάκτης. Συνεργάστηκα με πάρα πολλούς. Ήταν ένα πολύ ωραίο περιοδικό. Και σήμερα ακόμα, παραμένει. Είχε κυρίως λογοτεχνία. Αυτά που συνέβαιναν στο πανεπιστήμιο, αυτά που συνέβαιναν στη λέσχη, όλα αυτά. Με λογοκρισία.

Θέλω να πω ότι στην Κατοχή δεν ήταν όπως ήταν στη Δικτατορία. Αυτό πρέπει οι νέοι να το ξέρουν. Στη Δικτατορία αποφεύγαμε να γράψουμε διότι υπήρχε η Δικτατορία. Στην Κατοχή γράφαμε. Οτιδήποτε ειρωνόταν, οτιδήποτε ακουγόταν, οτιδήποτε είχε μια φωνή ελληνική, ήταν αντιστασιακό. Ενώ στη Δικτατορία, αν έβγαине κάτι, έβγαине με τη συνεργασία της Δικτατορίας. Ήταν διαφορετικά.

Στην Κατοχή κάναμε ό,τι μπορούσαμε να κάνουμε και εντέλει ήρθε η Απελευθέρωση. Τον Δεκέμβρη του '44 σταμάτησε το Ξεκίνημα και βγήκαν δύο τεύχη τα οποία ήταν αφιερωμένα στην Απελευθέρωση. Μετά βγάλαμε άλλο ένα περιοδικό, τον περίφημο Φοιτητή, ωραίο περιοδικό, συνδικαλιστικό, αλλά είχε πολύ λογοτεχνία· εγώ είχα αναλάβει τη λογοτεχνία, άλλοι το συνδικαλιστικό. Αυτό βγήκε τον Μάιο του '45 περίπου. Βγήκαν τέσσερα, πέντε τεύχη.

Το '45, τον Μάιο, Ιούνιο, ήρθα στην Αθήνα. Δεν μπορούσα να μείνω στη Θεσσαλονίκη. Δεν μπορούσα, γιατί είχαν σφίξει τα πράγματα. Αλλά και εδώ τα πράγματα δεν πήγαιναν καλά. Έκατσα πέντε, έξι μήνες, εφτά, και ξαναπήρα μεταγραφή για Θεσσαλονίκη.

Το '46 διαγράφηκα από το Κόμμα. Είναι μεγάλη ιστορία αυτή. Το '45 που ήρθε ο Ζαχαριάδης εδώ από το Νταχάου

—μεγάλο πράγμα για μας—, έγινε ένα συνέδριο τον Οκτώβρη του '45, το όγδοο συνέδριο του Κόμματος. Εκεί πήρε μια απόφαση ο Ζαχαριάδης ότι η ΕΠΟΝ παύει να είναι κομματική οργάνωση, είναι οργάνωση πλατιά νεολαιίστικη στην οποία δεν πρέπει να συμμετέχει κανείς κομματικός. Μόνο αν υπάρχουν ειδικοί λόγοι θα είναι κανένας νεολαίος στο Κόμμα, αλλιώς δεν μπορεί να μετέχει στην ΕΠΟΝ. Εγώ παρακάλεσα πολύ, θέλησα να μπω στο Κόμμα, με βάλανε, έμεινα. Έχω γράψει την ιστορία αυτή πολλές φορές, σε τρίτο πρόσωπο.

Μπήκα στο Κόμμα. Δούλεψα πολύ, κι άρχισα το '46 να θέτω μερικά ερωτήματα τα οποία δεν τα σήκωνε η ηγεσία τότε. Μερικά ερωτήματα, περίεργα λίγο. Κατάσχεση της Επιτροπής στη Βουλγαρία, κάτι συνέδρια σλαβικά που γίνονταν, κάποια πράγματα που ήταν αιρετικά κατά κάποιον τρόπο. Και ξαφνικά

κάποια μέρα έμαθα ότι με διέγραψαν. Και με διέγραψαν οι άνθρωποι αυτοί που, μετά από τριάντα πέντε, σαράντα χρόνια, θα ήταν στο ΚΚΕ εσωτερικού, οι οποίοι τότε ήταν οι καθοδηγητές μου. Το '46 λοιπόν διαγράφηκα από το Κόμμα, εγώ όμως παρέμεινα στην ΕΠΟΝ, παρέμεινα ως μέλος. Πέρασα μια πολύ μεγάλη κρίση τότε, μέχρι αυτοκτονίας, γιατί όλοι με απέφευγαν.

Και φτάνουμε στην άσχημη, στη φοβερή εποχή του Εμφυλίου, μια εποχή αντίθετη από αυτήν της Κατοχής. Στην Κατοχή, παρ' όλους τους σκοτωμούς, υπήρχε αισιοδοξία, στον Εμφύλιο ήταν όλα ζοφερά.

Στο πανεπιστήμιο είχαμε μείνει ελάχιστοι άνθρωποι. Τυπώναμε προκηρύξεις, κάναμε κάτι συναντήσεις και τον Αύγουστο του '48 συνελήφθη. Πιάστηκε, καταδικάστηκε σε θάνατο τον Ιανουάριο του '49. Έμεινα κρατούμενος μόνο τρία χρό-

νια, και λέω μόνο γιατί άλλοι είχαν μείνει πολλά περισσότερα, ήμουν και νεότερος, ήμουν είκοσι τριών χρονών, και μετά βγήκα. Κατάφερα τσάτρα πάτρα, να τελειώσω το πανεπιστήμιο και ήρθα στην Αθήνα όπου έμεινα από τότε.

Λοιπόν, το '52 ήμουν στην Αθήνα. Έκατσα στην Αθήνα ενάμιση χρόνο. Ήμουν γιατρός στο Νοσηλευτικό Ίδρυμα του Μετοχικού Ταμείου Στρατού. Εκεί με πήραν σαν γιατρό ειδικευόμενο, γιατί τα άλλα νοσοκομεία δεν είχαν ειδικευμένους, δεν είχαν άδεια γι' αυτό – δεν μου ζήτησαν χαρτί, φοβερά πράγματα...

Στην Αθήνα έκανα φίλους, τότε γνώρισα και τη γυναίκα μου. Συναντηθήκαμε, και το '54 πήγα στρατιώτης. Ύπηρέτησα στα Γιάννενα. Ήμουν γιατρός εκεί. Οι συνθήκες δεν ήταν καλές. Τέλος πάντων, όταν γύρισα στην Αθήνα, σχεδόν είχα τελειώσει την ειδικότητα. Το '56 παντρεύτηκα και έφυγα κατευθείαν για

το εξωτερικό. Για τη Βιέννη, με μια δήλωση προφορική, την έκανα σ' έναν φίλο αξιωματικό, ότι δεν θα περάσω στο παραπέτασμα από τη Βιέννη, ότι θέλω μόνο να σπουδάσω. Πήγα. Έκανα στη Βιέννη περίπου έναν χρόνο και από εκεί πήγα στη Γερμανία και μετά στη Σουηδία.

Το '57 γύρισα στη Θεσσαλονίκη. Από τότε ασκώ την ιατρική. Δεν ήμουν στο Κόμμα τότε, δεν μετείχα πουθενά.

Το '59 στη Θεσσαλονίκη έβγαλα το περιοδικό *Κριτική*, το οποίο πιστεύω ότι είναι άξιο μνείας. Οι καλύτεροι της γενιάς μου συνεργάστηκαν. Ένα περιοδικό που νομίζω πως έμεινε. Τρία χρόνια βάσταξε. Με πολύ ενδιαφέροντα κείμενα.

Τότε είχα αρχίσει να γράφω περισσότερο. Μετά ήρθε η Δικτατορία. Από το '65 ως το '67 ήταν η καλή εποχή, ήταν η εποχή που πραγματικά υπήρχε μια άνοιξη στα πολιτιστικά. Και εμείς οι αρι-

στεροί μετείχαμε πιο πολύ από όλους, η Αριστερά ήταν κυρίαρχη στα πολιτιστικά. Μετά ήρθε το '67. Μετά βγάλαμε τα *Δεκαοχτώ Κείμενα*, το '70, και μετά τρία χρόνια τη *Συνέχεια*. Τέλος πάντων.

* * *

Επειδή δεν γράφω συχνά, δεν υπάρχει κανένα παρασκήνιο στη συγγραφική μου δραστηριότητα. Δηλαδή δεν κρατώ σημειώσεις, ούτε ημερολόγια. Τα τελευταία χρόνια γράφω με τη γραφομηχανή μονάχα, αποκλειστικά με τη γραφομηχανή, γιατί δυσκολεύομαι πάρα πολύ να γράψω με το χέρι. Φαίνεται, ας κάνουμε λίγο χιούμορ εδώ, ότι υπήρξα ένας αριστερόχειρ *manqué*. Είμαι αριστερόχειρ ουσιαστικά. Όλα τα κάνω με το αριστερό χέρι. Εκτός από το γράψιμο, γιατί φαίνεται,

μικρός όταν ήμουν, μου επέβαλαν να γράφω με το δεξί. Δεν μπορώ να γράψω εύκολα λοιπόν με το δεξί. Με το αριστερό καθόλου. Και, τώρα ιδίως που αρρώστησα, με το δεξί μου χέρι απλά χαράσσω, δεν μπορώ να γράψω καλά. Αναγκαστικά λοιπόν καταφεύγω στη γραφομηχανή. Γράφω εκεί πέρα με τα δυο δάχτυλα το κείμενο και το βλέπω σαν τυπωμένο. Πάλι καλά.

Τα ποιήματά μου δεν τα διορθώνω πολύ, όπως έρχονται τα γράφω. Κάνω μια ελαφριά διόρθωση, μερικές λέξεις, μερικές φράσεις ή τα εγκαταλείπω τελείως. Η εγκατάλειψη ενός ποιήματος σημαίνει ότι αυτό το ποίημα δεν μου αρέσει καθόλου. Το αφήνω τελείως. Έτσι στο αρχείο μου, ως πούμε, στο συρτάρι μου, δεν θα βρει κανείς ποιήματα μισοτελειωμένα ή ατελείωτα, δεν θα βρει τίποτα. Δεν υπάρχουν ποιήματά μου αδημοσίευτα. Λοιπόν, μην ψάχνει κανείς να βρει ποιήματά μου αδη-

μοσίευτα. Δεν υπάρχει κανένα. Αυτό το λέω καθαρά. Υπάρχουν τέσσερα, πέντε σε περιοδικά τα οποία δεν δημοσιεύτηκαν στα βιβλία μου.

Υπάρχουν μερικά ποιήματά μου αδημοσίευτα στις *Στιχουργικές Παραδόσεις*. Αυτά τα έγραψα παλαιότερα, όμως δεν έχουν δημοσιευτεί ποτέ. Μερικά από αυτά μπήκαν στον *Μανούσο Φάσση*, όσα θεωρούσα ως τα καλύτερα. Και τα θεωρώ καλά ποιήματα. Μερικά από αυτά ήταν καλά. Τα πολιτικά ποιήματα, διότι ο *Μανούσος* ήταν η αντίθετη εκδοχή του συμβατικού πολιτικού ποιήματος. Τα σημερινά πολιτικά ποιήματα, που συνήθως είναι δραματικά, νομίζω πως θα έπρεπε να κλίνουν προς τη σάτιρα. Να είναι πολιτικά και σατιρικά ταυτόχρονα. Ένα τέτοιο πράγμα μάς λείπει.

Κάτι τέτοιο κάνω στον *Μανούσο Φάσση* – αν το κατάλαβε κανείς. Στην τρι-

λογία που αποτελούν «Η μπαλάντα της Ασπασίας», της κόρης του Ρήγα Φεραίου, «Η μπαλάντα της Τασίας», της Αρχοντοκνίτισσας, και «Η μπαλάντα της Τούλας», αυτής του ΠΣΠΠ (ήταν μια μαοϊκή οργάνωση παλιά, δεν υπάρχει πια).

Τότε είχε γίνει μεγάλος σάλος στο πανεπιστήμιο με την Τασία την Αρχοντοκνίτισσα. Είχε δημοσιευτεί στον Θούριο και είχε δημιουργήσει μεγάλο θόρυβο. Το πήραν, το αντέγραψαν, το κόλλησαν και έλεγαν παράδειγμα προς αποφυγή. Το διάβαζαν οι Κνίτισσες και έλεγαν κοίταξε τι αίσχη γράφει. Δυστυχώς, ο φίλος μου ο Φαράκος το πήρε και το 'κανε σημαία. Αυτή η παρακμή. Τέλος πάντων, αυτά δεν έχουν σημασία.

Το '71 ουσιαστικά σταματάει η ποιητική μου παραγωγή. Δεν γράφω καθόλου ποιήματα. Δεν αισθάνομαι την ανάγκη να γράψω ποιήματα, καθόλου. Συνεχίζω

όμως εντατικά την πνευματική μου προσφορά με δοκίμια, με άρθρα, με ορισμένες μελέτες, με πολιτική δράση — αυτό που εγώ θεωρώ δημόσια παρέμβαση.

Κατά καιρούς μ' έχουν χαρακτηρίσει καθαρά πολιτικό ποιητή. Προσωπικά δεν νομίζω ότι είμαι πολιτικός ποιητής. Είμαι ερωτικός και πολιτικός μαζί. Συνδυάζονται αυτά τα δύο. Είναι η εποχή που τα συνδύαζε αυτά τα δύο. Δηλαδή δεν μπορούσε να είναι κανείς ερωτικός ποιητής, ξεχνώντας το πολιτικό πλαίσιο εκείνης της εποχής που ήταν φουντωμένα τα πολιτικά πάθη. Υπήρχε το πολιτικό στοιχείο μέσα, η έκφραση της πολιτικής, μέσα από μια ερωτική κατάσταση όμως. Δεν ξέρω αν το καταλαβαίνουμε αυτό το πράγμα εύκολα. Γι' αυτό αρνούμαι όλα αυτά περί «ποίησης της ήττας» και τα σχετικά. Δεν είναι ποίηση της ήττας. Είναι μια αγωνία για την εποχή, ένα άγχος για την εποχή. Όταν τελείωσε η επο-

χή, τελειώνει κι η ποίηση. Δεν μπορείς να γράφεις συνεχώς ποίηση. Δεν είμαι επαγγελματίας ποιητής. Αισθάνομαι την ποίηση σαν τρόπο έκφρασης επειδή δεν μπορούσα να εκφραστώ διαφορετικά. Δηλαδή ήταν η εποχή τόσο πιεσμένη, τόσο δύσκολη, που μόνο εκφράζοντας τον πόνο του μπορούσε κανείς να την αντέξει.

Εκτός από ποιήματα, τα οποία τελείωσαν κάποια εποχή, δεν ξανάγραψα. Έγραψα όμως αρκετά βιβλία, άρθρα πολιτικά σε εφημερίδες, στην Αυγή από το '87, γιατί πλέον είχα έντονα ανακατευτεί στην πολιτική. Ήμουν πολλές φορές υποψήφιος ευρωβουλευτής.

Εδώ και τρία χρόνια έχω διακόψει οριστικά, γιατί αρρώστησα και γενικά απογοητεύτηκα από την πολιτική· γενικά το πολιτικό κλίμα δεν μου ταίριαζε. Αποσύρθηκα τελείως.

Πριν από δέκα χρόνια, όμως, έγραψα το *Υστερόγραφο*. Θεωρήθηκαν ποιήματα,

ενώ ουσιαστικά δεν είναι ποιήματα, είναι ποιητικά αποσπάσματα, δεν είναι τωρινά πράγματα αυτά, υπήρχαν από χρόνια. Δεν είναι φτιαχτά, δεν είναι κάτι φτιασιδωμένο. Είναι ένα πράγμα λιτό. Αυτό αποτελεί την ώριμη πνευματική μου συνεισφορά. Αυτό είναι όλο το απόσταγμα της ποιητικής μου εμπειρίας. Δεν είναι ποιήματα. Δεν είναι ούτε ρητορεία όμως. Δεν έκανα ποτέ ρητορεία. Δεν μ' άρεσε.

Μέσα στο *Υστερόγραφο* λέγονται πράγματα που ένας αναγνώστης, ένας που τα διαβάσει, λέει κι εγώ τα ξέρω, κι εγώ μπορώ να τα γράψω. Όντως. Είναι εύκολο να τα γράψει κανείς. Το θέμα είναι πότε θα τα πει αυτά, σε ποια κατάλληλη στιγμή θα τα πει. Υπάρχουν πράγματα μέσα εδώ που είναι εντελώς προσωπικά, τα οποία δεν καταλαβαίνει.

Το δέχεται σαν κάτι καλά γραμμένο, σαν κάτι το ποιητικό, αλλά δεν το κατα-

λαβαίνει. Όπως και άλλα, αντίθετα, που εκφράζουν καθημερινές κοινοτοπίες. Είναι η αποθέωση, όπως λέω, της κοινοτοπίας. Είναι πράγματα που τα έζησα. Όταν τελείωνε το ματς την Κυριακή, ο κόσμος όλος πήγαινε, διασκέδαζε, περπατούσε, γλεντούσε κι εγώ έτρεχα στο σπίτι να διαβάσω, γιατί ήμουν υποχρεωμένος να διαβάσω για την άλλη μέρα το πρωί. Είναι μια κατάσταση στιγμιαία που κάτι εκφράζει κι όλοι την έχουν ζήσει, ουσιαστικά όλα τα παιδιά αυτή την κατάσταση την έχουν ζήσει, αυτό ναι.

Ο κόσμος όμως δεν ξέρει ποιος είναι ο Γιάννης ο Σαλάς. Είναι μια δική μου, προσωπική, όχι ανάμνηση απλώς, είναι ένα έντονο βίωμα. Βέβαια δεν μένω έκπληκτος επειδή δεν ξέρει ο κόσμος τι είναι, λίγο θλίβομαι επειδή οι νεότεροι αρνούνται την περίπτωση του Σαλά.

Ο Σαλάς, κι αλλού το αναφέρω —στη Λέξη νομίζω, δεν θυμάμαι πού— είναι ο

ήρωας της Μέσης Ανατολής, είναι ο ιδρυτής της ΑΣΟ, της Αντιφασιστικής Στρατιωτικής Οργάνωσης. Είναι ο ήρωας του Τσίρκα, είναι ο Φάνης. Όταν διάβασα το βιβλίο αυτό, πετάχτηκα, τηλεφώνησα στον Τσίρκα και του λέω: «Αυτός είναι ο Γιάννης ο Σαλάς». «Ναι» μου λέει «είναι, αλλά όλοι δεν είναι τα πρόσωπα αυτά που περιγράφονται μέσα, είναι διάφοροι, πρόσωπα διαφόρων, αλλά αυτός είναι ο Γιάννης ο Σαλάς». Τον Σαλά δεν τον γνώρισα προσωπικά. Έκαναν αντάρτικο στη Σάμο. Δεν υπήρχε θέμα να γίνει αντάρτικο στη Σάμο και όμως κράτησαν τον Σαλά, ηγήθηκε του αντάρτικου, τον σκότωσαν και τον τραβούσαν μετά —δεν μπορώ να το εξηγήσω τώρα— στις ρόδες ενός αυτοκινήτου στους δρόμους της πόλης. Εγώ έμαθα για τον Σαλά, έναν χρόνο μετά τον θάνατό του, από κάτι Ικαριώτες εξόριστους οι οποίοι τραγουδούσαν τραγούδια του Σαλά. Δηλαδή ο Σαλάς πέρασε αμέ-

σως στο δημοτικό τραγούδι. Φοβερό πράγμα αυτό. Μέσα σ' έναν χρόνο πέρασε στο δημοτικό τραγούδι, ήταν κάτι συγκινητικό. Το '48, '49 αυτό. Δεν το ήξερε κανείς αυτό. Είναι τελείως προσωπικό.

Όπως «*Η ταβέρνα λεγόταν “Η Ωραία Σεβίλλη”*». Τι ήταν η Ωραία Σεβίλλη, δεν την ξέραν. Όπως «*Η παρέα των τυμβωρύχων*». Τι σημαίνει παρέα των τυμβωρύχων; Μια παρέα ήμασταν, τρεις, τέσσερις οι οποίοι αυτοαποκαλούμασταν παρέα των τυμβωρύχων, διότι κάθε φορά που συναντιόμασταν μιλούσαμε για το παρελθόν.

Αυτό τώρα «*Πόσα χρόνια έχεις να ακούσεις ακορντεόν;*» είναι κάτι που μπορεί να πει κανείς πως όλοι μας το έχουμε ζήσει.

«*Μετά από χρόνια κατάλαβε πως καμιά δεν αγάπησε όπως την Εδουάρδα*». Τι θα πει αυτό; Ποια είναι η Εδουάρδα; Η Εδουάρδα είναι η ηρωίδα ενός μυθιστο-

ρήματος του Χάμσουν, του Πάνα. Οι νεότεροι δεν μπορεί να μην τον ξέρουν. Ο Χάμσουν εκείνη την εποχή, στον μεσοπόλεμο, ήταν κατεξοχήν ο ευνοούμενος της γενιάς μας, τον διαβάσαμε μανιωδώς. Εγώ τον διάβασα δεκάξι, δεκαοχτώ χρόνων τον Πάνα και ερωτεύτηκα την Εδουάρδα, ένα κορίτσι το οποίο μού ταίριαζε και την αγάπησα μέσα από το μυθιστόρημα.

«*Βηματισμό χωρίς σκοπό στα χειμωνιάτικα προαύλια...*» Αυτά είναι αναμνήσεις από όταν ήμουν στη φυλακή, όπου δυο φορές την ημέρα γινόταν ο περίπατος στο προαύλιο. Αυτή ήταν όλη η διασκέδασή μας, στο προαύλιο βόλτα πάνω κάτω. Αυτά όλα, αν μετρηθούν, χιλιάδες ώρες είναι χιλιάδες μέρες.

Λοιπόν, αυτό το βιβλίο βγήκε εκτός εμπορίου. Δεν θυμάμαι, δεν ξέρω αν κανείς μπορεί να το καταλάβει όλο ή να έχει μια απήχηση αυτό το πράγμα. Όχι γενικό-

τερη, μια απήχηση σ' ένα ειδικό κλίμα ανθρώπων οι οποίοι μπορούν να συλλάβουν αυτά, να μπουν στο γενικό κλίμα της εποχής εκείνης. Ας μη μιλάμε γι' αυτό όμως. Δεν θέλω να μιλάμε γι' αυτό.

* * *

Εκτός από τα ποιήματα που έγραψα, επιμελήθηκα και μια ανθολογία, την *Πεζογραφική μας Παράδοση*. Αυτή η ιδέα ξεκίνησε από το γεγονός ότι αυτά τα κείμενα, τα περισσότερα κείμενα, ήταν άγνωστα στο πλατύ κοινό. Βέβαια δεν στέκομαι μόνο στους κλασικούς, τους ευνοημένους από την κριτική, όπως ήταν ο Παπαδιαμάντης, ο Βιζυηνός, ο Καρκαβίτσας, ο Κονδυλάκης, που ο κόσμος τούς ήξερε. Πόσοι είναι αυτοί, δέκα συγγρα-

φείς; Είναι και άλλοι δεκαπέντε τους οποίους δεν ήξερε κανείς και έπαιξαν για την εποχή τους κάποιον ρόλο. Παράδειγμα, ποιος ήταν ο Επισκοπόπουλος; Ποιος ήταν ο Λυκούδης; Κανείς δεν ήξερε, ελάχιστοι. Ποιος ήταν ο Παλαιολόγος;

Ο Παλαιολόγος ήταν ένα εύρημα πεζογραφικό που βγήκε πριν την εποχή της ηθογραφίας στην Ελλάδα, το 1830 περίπου, ήταν τελείως μα τελείως άγνωστος. Οι φιλόλογοι δεν τον ήξεραν καθόλου. Ελάχιστοι τον ανέφεραν στις μελέτες τους και σχεδόν κανείς δεν είχε διαβάσει το έργο του.

Εκτός από αυτό έκανα μια ποιητική ανθολογία, τη *Χαμηλή Φωνή*, με ποιήματα ελασσόνων ποιητών που εκτείνονται από το 1890, περίπου, μέχρι το 1930. Ο ελάσσων ποιητής... Τώρα δεν μπορούμε να κάνουμε εύκολα τη διάκριση μεταξύ ελάσσονος και μείζονος ποιητή. Ο ελάσσων ποιητής... Η ανθολογία αυτή είχε

αρχίσει από τα μαθητικά μου χρόνια, είχε αρχίσει από τότε που δεν υπήρχαν φωτοτυπικά μηχανήματα και όλα τα αντιγράφαμε με το χέρι. Τα βιβλία ήταν σκόρπια, δεν τα βρίσκαμε εύκολα κι ό,τι βρίσκαμε το αντιγράφαμε. Τότε, φανατικοί για ποίηση, γράφαμε πολλά πράγματα. Εγώ είχα μεγάλη κλίση, μεγάλη συμπάθεια στη ρίμα, στη στιχουργία γενικά. Έχω γράψει πολλά ποιήματα που είναι κουρδισμένα στον παραδοσιακό τρόπο γραφής.

Από την ανθολογία αυτή έχω κρατήσει τριάντα, σαράντα ποιητές. Μπορούσαν να είναι όμως πολύ λιγότεροι, οι μισοί, αν έκρινα με τέτοιο ποιοτικό κριτήριο, αυτό που άρεσε σ' εμένα. Έφτασαν να βγουν περίπου εκατόν σαράντα ποιήματα. Αυτά είναι όλα κι όλα, τα καλά ποιήματα. Δηλαδή, της λεγόμενης παραδοσιακής ελληνικής ποίησης, μετά την καθαρεύουσα και πριν από το 1930. Δεν υπάρχουν στην

ανθολογία αυτή μείζονες ποιητές, όπως ο Παλαμάς, ο οποίος έχει γράψει πολύ καλά ποιήματα. Λείπει ο Σολωμός, ο Κάλβος, λείπουν όλοι αυτοί οι μεγάλοι, οι μείζονες ποιητές. Λείπει ακόμα και ο Βάρναλης, ο οποίος είναι μείζων ποιητής, έχει όμως γράψει και ωραιότατα λυρικά, ερωτικά ποιήματα. Αυτή είναι όλη μου η πνευματική δραστηριότητα στον τομέα αυτόν.